

KIRGIZCADAKİ AYKÖL KAVRAMI VE BU KAVRAMIN KIRGIZ EDEBİYATINA YANSIMALARI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

“Aykol” Concept in the Kyrgyz Language and Thoughts about the Reflections of This Concept in Kyrgyz Literature

Mayrambek OROZOBAYEV*

Samet AZAP**

Gazi Türkiyat, Bahar 2017/20: 121-136

Öz: Dilimizde yaygın kullanılan ancak kavramsal alanı, felsefi boyutu, kökense kaynağı henüz açıklığa kavuşturulamamış gizemli kavramlar vardır. Bunlardan biri de “Manas” destanındaki kahraman Manas’ın başlıca özelliği için kullanılan ayköl kavramıdır. Çalışmamızda bu kavramın hem dilbilimsel boyutu hem de Kırgız edebiyatına yansımaları ele alınmıştır. Bu doğrultuda önce söz konusu kavramın yapısı ve kökeni incelenmiş, ardından da “Manas” destanındaki kullanım şekli, anlamı ve kavramsal alanları üzerinde durulmuştur. Burada destanın özellikle S. Karalaye’ye ve S. Orozbekov’a ait olan varyantlarının baştan sona tarandığını ve elde edilen veriler üzerinden “ayköl” kavramının destandaki anlam dünyası, kavramsal alanları tespit edilmeye çalışıldığını belirtmek gerekir. Çalışmanın devamında ise, ayköl kavramının Kırgız yazılı edebiyatına yansımaları Cengiz Aytmatov’un Gün Olur Asra Bedel romanındaki Yedigey’in karakteri üzerinden ayrıca irdelenmiştir. Konunun bu şekilde gerek dilbilimsel açıdan gerekse edebî boyuttan ele alınmasının sebebini, söz konusu kavramın kavramsal alanının genişliğine, bir destanı şekillendiren anlamsal derinliğine ve Kırgızcanın kendi iç kaynaklarından beslenen kelime yapımı yollarına göre kalıplaşan doğallığına bağlamak mümkündür.

Anahtar Kelimeler: ayköl, kavram, Kırgızca, Kırgız Edebiyatı, Aytmatov

Abstract: There are mysterious concepts which are commonly used in our language but its conceptual field, philosophical dimension, primordial resource have not been enlightened yet. One of them is also the concept of ayköl used for the hero Manas’ virtue in the epic of Manas. Both the linguistic dimension of this concept and the reflections to the Kirghiz literature are analyzed. So, firstly the structure and the origin of that concept are examined and then its usage, meaning and conceptual fields are emphasized in the epic of Manas. It is indicated that the variants of the epic especially belonging to the S. Karalaye and S. Orozbekov are investigated thoroughly and the meaning and the conceptual fields of ayköl concept in the epic are determined by means of the obtained data. The reflection of the concept of ayköl to Kirghiz written literature is also analyzed through Yedigey character in the novel of ‘Gün Olur Asra Bedel’ by Chyngyz Aitmatov in an ongoing study. It is possible to associate the reason of examination of the topic both linguistically and literally with that concept’s conceptual field’s extent, the semantic depth of it forming an epic, and the naturality occurring through the ways of words formation strengthening with Kirghiz’ own resources.

Keywords: ayköl, concepts, Kyrgyz language, Kyrgyz literature, Aitmatov

* Yrd. Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi, Ardahan/TÜRKİYE. mayrambekorozobaev@ardahan.edu.tr. Gönderim Tarihi: 25.10.2016. Kabul Tarihi: 28.03.2017.

** Yrd. Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi, Ardahan/TÜRKİYE. sametazap@ardahan.edu.tr. Gönderim Tarihi: 25.10.2016. Kabul Tarihi: 28.03.2017.

Giriş

Bugüne kadar dilbilimiyle ilgili yapılan çalışmalarda dilbilimcilerin doğal olarak genellikle üzerinde durdukları konuların başında “kavram” konusu gelmektedir. Bu konu üzerinde pek çok değişik yaklaşımlar, tanımlar mevcuttur. Bunlardan Aksan “kavram” konusunu şu şekilde tanımlamıştır: “Kavramlar insanın çevresindeki nesnelere, olay ve durumlara ait, kişisel gözlem ve deneyimlere dayanan tasarımların zihninde yer eden ve bir soyutlamayla (abstraction) dile dönüşen yönüdür, göstergelerin gösterilen yanıdır” (1999: 41). Aksan, ayrıca kavramların insanın yetiştiği çevreye, kültürel birikimlerine ve ruhsal yapısına göre bireyden bireye farklılıklar gösterdiğini belirtirken öte yandan kavramların aynı dili konuşan insanlarda aşağı yukarı belli bir niteliğe sahip olduğunu da vurgulamıştır (1999: 42). Bu durum, kavramların hem bireysel hem de toplumsal niteliğe sahip olduğunu göstermektedir. Bilindiği üzere dillerdeki toplumsal niteliğe sahip pek çok kavram aslında sadece bir toplumla sınırlı olmayıp evrensel niteliğe sahip olan ortak kavramdır. Örneğin, *sevgi*, *barış*, *çocuk*, *dünya*, *güneş*, *dostluk* vs. gibi. Bunların sadece toplumlardaki dile dönüşen yönü, yani göstergesi (terimi) farklıdır. Ancak bazı kavramlar var ki, ait olduğu toplumun zihninde diğer toplumlara göre daha çok değer kazanmış, daha farklı bir seviyeye yükselmiş, daha derin anlamlar yüklenmiştir. Bu tür kavramlar ait olduğu toplumun yalnız diline değil, yaşam tarzına, karakterine, kültürüne de yansımış olup o toplumun diğer toplumlardan farklı bir özelliğe sahip olmasına neden olmuştur. Bu tür kavramlar, bireysel ve toplumsal olduğu kadar milli niteliğe de sahip olan kavramlardır. Günümüz dilbilimsel çalışmalarında, özellikle bu tür milli niteliğe sahip olan kavramları tespit ederek onların ait olduğu toplumdaki sosyo-kültürel değerlerini, çağırışım alanlarını belirleyip o toplumun kültür tarihini, zihninde tasarlanmış, diline yansımış, kanuna sinmiş, içine işlemiş imgesel özelliklerini tahlil etme çabaları göze çarpmaktadır. Bizim açımızdan bu tür çabaların önemi büyüktür. Çünkü millî bir kavram, sadece bir milleti, onun düşünce tarzını, millî değerlerini, geçmişini tanımak ve geleceğine çığır açmakla kalmaz, belki de tüm insanlığın karşılaştığı veya karşılaşılabileceği büyük problemlerin tanımı olur. Tıpkı, büyük Kırgız yazarı Cengiz Aytmatov’un *Gün Olur Asra Bedel* romanındaki “mankurt” kavramı gibi. Üzerinde durduğumuz *ayköl* kavramı da Kırgızların milli kavramları içerisinde yer alan, önemli, ancak bu güne kadar bazı araştırmacıların dikkatlerini çekmesine rağmen henüz kavramsal alanları tam olarak belirlenememiş, gizemli kavramlardandır. Çalışmamızda bu kavramın dile dönüşen şekli olan *ayköl* kelimesinin kökeni eş zamanlı ve art zamanlı tarihî karşılaştırma yöntemiyle ele alınmış ve kelimenin Kırgızcadaki kavramsal tanımı da Kırgız sözlü ve yazılı edebiyatı üzerinden ayrıca değerlendirilmiştir.

1. Ayköl KELİMESİNİN KÖKENİ ÜZERİNE

Ayköl kelimesinin anlamı Kırgızcanın açıklamalı sözlüğünde “1. İyi kalpli, adaletli, cömert (Genellikle Manas’ın özelliği olarak kullanılan sıfat); 2. Ağız. Boncuklardan dizerek yapılan ve kızların süs olarak göğüslerine taktıkları takı” (Akmataliyev ed. 2011: I, 55) şeklinde izah edilmektedir. Kırgızcanın ağızlar sözlüğünde ise *ayköl* kelimesinin “İçkilik ağı.1. İğne, çengelli iğne takılması için kumaş parçasından küçük dörtgen şeklinde yapılan eşya; 2. Dörtgen şeklinde yapılan nazarlık; 3. Bir çeşit nakış adı” (Mukambayev 2009: 87) anlamlarında kullanıldığı kaydedilmiştir. Kelimeye Türkçenin tarihî sahalarında ve diğer Çağdaş Türk yazı dillerinde rastlanmamıştır¹. Yudahin, *ayköl* kelimesinin *ay* “ay, kamer” ve *köl* “göl” kelimelerinin birleştirilmesiyle meydana gelmiş olduğunu işaret etmiştir (1985: I, 31). Biz de Yudahin’in bu yaklaşımına katılıyoruz ve söz konusu kelimenin Kırgızcanın kendi iç kaynaklarına dayalı kelime yapımı yöntemiyle ortaya çıktığı düşüncesindeyiz. Dolayısıyla bu birleşik yapının başlangıçtaki esas anlamı ya da esasına yakın olan anlamının Kırgızcanın açıklamalı sözlüğünde izah edilen “1. İyi kalpli, adaletli, çok cömert (Genellikle Manas’ın özelliği olarak kullanılan sıfat)” olduğu kanaatindeyiz. Kelimenin Kırgızcanın ağızlarında görülen diğer anlamlarını ise, üzerinde durulan *ayköl* kelimesiyle değil, muhtemelen buna şekil olarak benzerlik gösteren “heykel, büst; hatıra” anlamındaki *aykel* kelimesiyle ilişkilendirmek mümkündür.

Kırgızcanın söz varlığında *ayköl* kelimesinin yapısına benzer, hatta bu kelimenin bünyesinde yer alan *ay* veya *köl* kelimelerinin yardımıyla meydana gelmiş *aydalı* “Kürek kemiğinin geniş kısmı” (Yudahin 1985: 29, 183), *ay-aalam* “tüm dünya, evren” (Yudahin 1985: 28), *aytuyak* “Atın koyuyucu ruhu, hamisi” (Yudahin 1985: I, 28, II, 276), *aymüyüz* “Sığırmın koruyucu ruhu, hamisi” (Yudahin, 1985: I, 28; Karıpkulov ed., 1995: I, 45), *aykuçak* “kucak yetmez, çok kalın, geniş” (Akmataliyev ed. 2011: I, 55), *aytalaa* “uçsuz bucaksız, ıssız bozkır” (Akmataliyev ed. 2011: I, 50, 63), *mayköl*, *mayköl-sütköl* “bolluk, bereketlilik” (Yudahin 1985: II, 12), *sütköl* “bolluk, bereket” (Yudahin 1985: II, 175), *etköl*, *etköl-sütköl* “bolluk, bereketlilik, refah” vs. gibi birleşik kelimeler mevcuttur. Bu kelimeler, bize *ayköl* kelimesinin oluşumunu ve bünyesindeki *ay* ve *köl* öğelerinin kavramsal alanlarını doğru tespit etmemiz için ipucu niteliğindedirler. Kırgızcanın söz varlığında *ay* kelimesi “1. Ay, Kamer; 2. Yılın on iki bölümünden her biri” (Akmataliyev ed. 2011: I, 49) anlamlarında kullanılmaktadır. Ancak örneklerdeki *ay* kelimesinin yardımıyla meydana gelen *aytalaa*, *ay-aalam*, *aytuyak*, *aymüyüz*, *aykuçak* birleşik kelimelerine bakıldığında, *ay* kelimesinin *talaa* “tarla, bozkır”, *aalam* “âlem,

¹ Sadece Mahmud Kâşgarlı’nın DLT’inde “Uç yakınında bir bölgenin adı” anlamında bir *Āy Köl* kelimesi yer almaktadır (Ercilasun, Akkoyunlu 2015: 403). Ancak bu kelimenin araştırmamızın konusu olan *ayköl* kelimesiyle ilişkisinin olmadığı açıktır.

dünya", *tuyak* "toynak", *müyüz* "boynuz", *kuçak* "kucak, bağır" kelimelerine "büyük, yüce, engin, bütün, kutsal" gibi anlamlar kattığı ve bu anlamları pekiştirdiği görülmektedir. Sadece *ay* kelimesinin bu anlamlarından yola çıkarak değerlendirecek olursak *ayköl* kelimesinin "büyük göl", "deniz" ya da "okyanus" anlamlarında kullanılabileceğini söylemek mümkündür. Ancak *ayköl* kelimesinin bünyesinde yer alan *köl* ögesinin de kavramsal alanları geniştir. *Köl* kelimesi Kırgızcada "1. Göl; 2. Isıkgöl vadisi; 3. Çok, bol; 4. Hoşgörülü, ağırbaşlı, serinkanlı, cömert" (Akmataliyev ed. 2011: II, 60) anlamlarında kullanılır. Ayrıca yukarıda belirtilen *mayköl*, *sütköl*, *etköl* örneklerinde de, *may* "yağ", *süt* "süt" ve *et* "et" kelimelerine "sınırsız bol, bereketli, zengin" anlamlarını katmaktadır. Bütün bunları dikkate aldığımızda Kırgızların milli kahramanı Manas'ın başlıca sıfatı olan *ayköl* kelimesi, *ay* ve *köl* kelimelerinin Kırgızcadaki temel anlamlarından değil, *aytalaa*, *ay-aalam*, *aytuyak*, *aymüyüz*, *aykuçak*, *mayköl*, *sütköl*, *etköl* kelimelerinin oluşumlarına kattıkları "büyük, yüce, engin, bütün, kutsal, sınırsız bol, bereketli" gibi yan anlamlarının birleşimi sonucu meydana gelmiş olabileceğini söylemek mümkündür. Ayrıca bu kelimeye zamanla üzerine Manasçılar tarafından daha derin, daha geniş ve kutsal anlamlar yüklenmiş olduğunu da unutmamak gerekir.

2. MİTSEL DÜŞÜNCEDE *Ay* VE *Köl*

Ay

Eliade, *Ay*'ın Güneş'e nazaran büyüyen, küçülen, kaybolan, tüm evrene hükmeden, "ölen" ve "yeniden doğan" özellikleriyle eski insanların zihniyetinde zengin çağrışım alanlarına sahip olduğunu vurgulayarak şöyle der: *Ay varoluşuyla pek çok gerçekliği ve kaderi "birleştirir."* *Ay ritimlerinin etkisiyle karşılıklı ilişkiye giren uyumlar, koşutluklar, özdeşleşmeler, paylaşımlar vb. sonsuz bir "doku," ipliklerinin görünmez olduğu bir "ağ" oluşturur ve bunlar insanları, yağmurları, bitkileri, bereketi, sağlığı, hayvanları, ölüleri, yenilenmeyi, post mortem yaşamı birbirine "bağlar."* Bu nedenle, pek çok inanışta, bir tanrıyla kişileştirilen ya da bir ay hayvanıyla temsil edilen ay, kozmik dokuyu ya da insanların kaderini "dokur." (2003: 189).

Ay'ı kişileştirilme, dolayısıyla canlı kutsal varlık olarak görme olgusu eski Türk ve Moğol halklarında da mevcuttur. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Cengiz Han'ın atalarından Dobun Mergen'in eşi Alun-gua ana kocası vefat ettikten sonra geceleri ay ışığının çadırın penceresinden içeri girip karnını okşaması sonucu gebe kaldığı ve peş peşe üç oğlan doğurduğu, Cengiz Han'ın da bu oğlanlardan Bodonçar'ın neslinden geldiği efsanesi vardır (2011: 16). Bunun dışında Memlük Türklerine ait *Ay-Atam* efsanesi de bulunmaktadır. Bu efsanede bir mağaradaki kayalıkların yarılması ve insana benzeyen bir kayalığın kalıplarının şiddetli yağmur sonucu sürüklenen çamurlarla dolması, daha sonra dokuz ay boyu hiç durmadan esen rüzgâr ve güneş ısısı sonucunda *Ay-Atam* adlı ilk insanın ortaya çıkması anlatılıyor (Ögel 1995: 200).

Güney Sibirya ve Orta Asya'da yaşayan Türk halklarının çoğunda *Ay'da bir sırıkla su taşıyan iki kovalı kız* efsanesi mevcuttur. Bu efsanenin genelinde olay "Öksüz ve yoksul kız varmış. Üvey annesi kızı çok eziyet edermiş. Kız her defasında Ay'a yalvarır ve Ay'dan yardım istermiş. Bir gün soğuk bir gecede üvey annesi kızı suya göndermiş. Kız korkarak ağlaya ağlaya suya giderken Ay inmiş ve kızı alıp götürmüştür." şeklinde anlatılıyor.

Türk ve Moğol halklarının mitolojisinde bunlara benzer efsanelere epey rastlamak mümkündür. Örnekleri değerlendirdiğimizde Türk ve Moğol halklarında Ay'ın istediği zaman doğurtan, yardım eden, himayesi altına alan çok güçlü bir eril görünümünde olduğu anlaşılmaktadır. Bu görünüm dünyadaki Ay ile ilgili diğer pek çok mitsel düşünceyle örtüşmektedir.

Köl (>Göl)

Dünya mitolojisiyle ilgili kaynaklara bakıldığında suyun Ay kültürüne bağlı olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Bunun nedenini, insanların çok eski çağlardan itibaren Ay'ın "yeniden doğma" büyüme, küçülme ve "ölme" olayları sırasında genellikle hava koşullarının değiştiğini fark etmeleri ve özellikle yağmurun yağmasında Ay'ın etkisi olduğuna inanmalarıyla ilişkilendirmek mümkündür. Örneğin, Hint mitolojisinde "Yağmur aydan gelir" inancı yaygınken, Babillilerin ay tanrısı Sin'in suları denetlediği anlatılmaktadır. Meksikalılara göre ise "Ay her şeyi büyütür ve çoğaltır. Tüm sular ve nemli yüzeyler onun hükmü altındadır" (bk. Eliade 2003: 171)

Eski Türk geleneksel inanç sistemlerinde de ay ile su (özellikle yağmur) arasındaki ilişkinin kuvvetli olduğu görülmektedir. Ancak Türk halklarında su, dünyadaki diğer bazı toplumlar gibi ay kültürünün kapsamında değil başlı başına bir kült olarak kalıplaşmıştır. Bunun izlerine günümüzde de rastlanmaktadır. Örneğin, bir pınarın, bir nehrin ya da bir gölün koruyucu ruhu (iyesi) olduğuna dair inanışlar, günümüzde Hakas, Altay, Tuva, Kazak, Kırgız gibi Türk boylarında hâlâ canlılığını korumaktadır. Ayrıca bu toplumlarda her su türünün, yani pınarın, derenin, ırmağın, gölün her birinin ayrı ayrı sembolik anlamları vardır. Bunlardan göl, derinliği, durgunluğu, içeriğinin zenginliği ve gizemliliğiyle insanların ilgi odağı olmuş ve özel bir anlam ifade etmektedir. Ögel, "Göller, Türk masallarında, efsanelerde ve mitolojide duygularla dolu olarak anlatılmıştır. Türklerin her gittikleri yerdeki göller, hayaller ve düşüncelerle donatılmıştır" (1995: 407) der. Gerçekten de Türk halklarının yaşadıkları bölgelerde bulunan her gölün oluşumuyla ilgili bir ya da birden fazla efsane, inanış unsurları mevcuttur.

Türkçenin en eski yazılı kaynaklarından *Divânü Lûgati't-Türk*'de köl kelimesinin "göl, gölcük, havuz" anlamlarının dışında "deniz" anlamında da kullanıldığı kaydedilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015: 736). Ayrıca Kaşgarlı Mahmud, eserinde Köl İrkin, Köl Bilge Han gibi özel isimlere de yer vermiş ve bu isimlere takılan

köl veya *köl irkin* lakabının “aklı birikmiş bir göle benzer”, “aklı göl gibi” anlamlarını taşıdığını belirtmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu 2015: 53, 185). Bu durum Türk halklarında gölün yalnızca “bolluğun, bereketliliğin, zenginliğin” değil, Ögel’in de belirttiği gibi aynı zamanda “bilgeliliğin” de sembolü olduğunu gösteriyor.

3. “MANAS” DESTANINDA *Ayköl* KAVRAMI

Manas destanının ana konusu, Kırgızların Sarı Nogoy boyundan doğan *Manas* adlı kahramanın önderliğinde tüm Türk boylarının bağımsızlık mücadelesidir. Destanda *Manas*, *Karahan*’ın ölmesiyle Çinliler ve Kalmuklar tarafından bozguna uğratılan ve bir daha bir araya gelip eski güçlerine kavuşamamaları için anayurtlarından uzak çeşitli diyarlara sürülen Türk boylarını güçlü düşmanlarının baskısına rağmen bir bayrak altına toplayıp güçlü bir devlet kurarak eski düşmanlarından intikamını alan bir kahramandır. Bu nedenle *Manas*, halk tarafından *Çaçılğandı cıynagan, çabılğandı kuragan, üzülğöndü ulagan, öçkön ottu tamızgan, ölgön candı tırgızgen* “Dağları toplayan, bozguna uğrayanı birleştiren, koparılanı kaynaştıran, sönen ateşi tutuşturan, ölen canı (umudu) diriltiren” şeklinde nitelendirilir. Bu nitelendirme, aynı zamanda onun hayatı boyunca yaptığı işlerinin bir özetidir. Ancak *Manas*’ın bütün bu işleri başarabilmesini onun yalnız mertliğine bağlamamak gerekir. Bununla birlikte *Manas*, alçak gönüllü, akıllı, ileri görüşlü, adaletli, serinkanlı, hoşgörülü, erdemli bir kahramandır. Ayrıca *Manas*’ın *Manas* olarak şöhrete kavuşmasını sağlayan asıl sıfatı onun *ayköllüğüdür*. Bu sıfat Kırgızlarda sadece *Manas*’a ve bazı varyantlarda *Manas*’ın yanı sıra oğlu *Semeteı*’e layık görülür. Onun dışındaki diğer kahramanlara ya da diğer *Kurmanbek, Canış-Bayış, Er Tabıldı, Er Töştük, Cañıl Mırza* vs. gibi onlarca kahramanlık destanın başkişilerine *ayköl* sıfatı verilmez. Acaba bunun sebebi nedir? Destanda *Manas*’ın *ayköl* olduğunu gösteren olay ya da davranışlar nelerdir? Burada işte bu sorular çerçevesinde konuyu “*Manas*” destanı üzerinden değerlendirmeye çalışacağız.

Ayköl kelimesine, destanın W. Radloff tarafından kimliği belirsiz *Manasçıdan* derlenen varyantında ve Ş. Velihanov’un yine bir kimliği belirsiz *Manasçıdan* derlediği “*Kökötöı*’ün Yoğ Aşı” bölümünde rastanmamıştır. Bu durum, “söz konusu kelime, acaba daha sonraki dönemlerde mi ortaya çıkmıştır?” sorusunu akıllara getiriyor. Hiç şüphesiz bu derlemelerin destanla ilgili ilk derlemeler olması bakımından önemi büyüktür. Ancak, bu iki derlemenin dilinin sanatsallık özelliklerine, anlatım şekline, olay kurgusuna bakıldığında diğer büyük *Manasçılar* S. Orozbekov ve S. Karalayev’in varyantlarına kıyasla bazı eksiklikleri göze çarpmaktadır. Bu durumu uzun zaman önceleri B. Yunusaliyev, F. Köprülü, A. İnan gibi araştırmacılar da belirtmiştir. *Ayköl* kelimesinin destanın bazı varyantlarında yer almamasının anlatıcının kelime tercihiyle de ilgili olduğu düşünülebilir. Örneğin, *Manasçıların* *Narın ekölünün* kurucusu T. Capiyoğlu’nun çırakları olan S. Orozbekov ile T. Moldo’nun varyantlarında da bazı farklılıklar söz konusudur. Bunlardan 1922-1926 yıllarında K. Miftakov tarafından derlenmiş S. Orozbekov’un varyantında *ayköl*

kelimesi 11 kez kullanılmışken T. Moldo'nun el yazısıyla 1937'de Kırgız Milli İlimler Akademisi'ne teslim ettiği kendi varyantında bu kelimeye rastlanmamıştır. Öte yandan 1918 yılında vefat etmiş olan ünlü ozan Ötö (Ceñicok) Kökö oğluna ait olduğu ileri sürülen Semetey Destanı'nın "Semetey'in Talas'a Doğru Yürümesi" kısmında *ayköl* kelimesine rastlanmıştır². Ayrıca Ceñicok'a ait olduğu bilinen şiirlerde de söz konusu kelime *Ayköl Manas* şeklinde Manas'ın bir sıfatı olarak birkaç defa geçmektedir (bk. Cusupbekov 1982)³. Bunun dışında 1895-1934 yıllarında tarihçi B. Soltonoyev tarafından derlenen bazı ağıtlarda, manzumelerde, dualarda *ayköl* kelimesine bir kaç kez rastlanmıştır (bk. Soltonoyev 1993: 212, 215, 218, 219). Kanaatimizce, yukarıdaki bilgiler *ayköl* kelimesinin S. Orozbekov'dan önceleri de Kırgızcanın söz varlığında mevcut olduğunun işaretidir. Burada ne yazık ki, S. Orozbekov'dan önceki Keldibek, Akılbek, Çoñbaş, Balıkooz, Çoyuke, Tımbek vb. gibi 18-19. yüzyıllarda yaşamış büyük Manasçıların anlattıkları *Manas* destanının kayıt altına alınamamış olmasının eksikliğini derinden hissediyoruz.

Ayköl kelimesi, en çok Sayakbay Karalayev ve Cusup Mamay gibi büyük Manasçıların varyantlarında kullanılmaktadır⁴. Örneğin, destanın S. Karalayev'e ait varyantında söz konusu kelime 329 defa geçiyor. Bunların 158'sinde *ayköl* kelimesi herhangi bir çekim eki almadan genellikle *ayköl Manas* şeklinde bir sıfat olarak kullanılmışken, 171'inde ise çekimlenerek çoğu zaman doğrudan Manas'ın isminin yerine lakap şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Bu varyantta *ayköl* sıfatının Manas'a onun Altay bölgesindeki tüm Kırgız boylarını bir bayrak altına toplayıp Tanrı Dağları'na doğru göç ettiği günden itibaren verildiği hakkında bilgiler vardır (bk. Karalayev 2010: 426).

Destanın diğer çok önemli varyantlarından olan Manasçı Cusup Mamay'ın varyantında ise (sadece *Manas* kısmında) *ayköl* kelimesinin 268 kez kullanıldığı görülmektedir (Mamay 2004). Destanın bu varyantında *ayköl* sıfatının kullanılması şu olayla ilişkilidir: Dokuz yaşına kadar herkes tarafından Çoñcindi "Büyük Deli" olarak bilinen çocuğun gerçek isminin Manas olduğu ortaya çıkar. Bu isim Kırgızların beyi Akbalta tarafından millete duyurulduktan sonra herkes onun halkı düşmanın boyunduruğundan kurtaracak büyük kahraman olması için dua eder. Böylece Manas arkadaşlarıyla birlikte savaşa hazırlanır ve uzun zamandır kendilerini işgal eden Kalmuk ve Çinlilere karşı başkaldırır. İşte bu olaydan itibaren Manas için sık sık *ayköl* sıfatı kullanılmaya başlar.

Yukarıda Sağınbay Orozbekov'un varyantında söz konusu kelimenin 11 kez kullanıldığı belirtilmiştir. Bunların 4'ü sıfat olarak diğer 7'si ise çekimlenerek isim

²Bk. www.bizdin.kg/книга/семетейдин-таласка-жөнөшү/

³Bk. www.bizdin.kg/static/media/pdf/Jenijok.pdf

⁴ Burada bu iki Manasçının da S. Orozbekov'un varyantını okumadıklarını belirtmek gerekir. S. Karalayev Manasçıların Isıkgöl ekolünün temsilcisidir. C. Mamay ise Doğu Türkistan'da (Çin) doğmuş ve hayatı boyunca bu bölgede yaşamış Çinli Kırgızlardandır.

yerine kullanılmıştır. Bu varyanttaysa *ayköl* sıfatının, Manas için ancak onun tüm Türk boylarını tek bayrak altına toplayıp güçlü bir devlet kurarak üç yüz bin askerle Çin'e doğru düzenlediği *Çoñ Kazat* "Büyük Sefer" olayının başlangıcından itibaren kullanılmaya başlaması dikkat çekicidir.

Bütün bunlar Manasçılarının kullanımına göre Manas'ın diğer bir isminin, yani lakabının *ayköl* olduğunu gösteriyor. Elbette, destanda Manas'ın *arstan* "aslan", *kabilan* "leopard", *colbors* "kaplan", *er* "cesur, kahraman", *kök cal* "yeleli bozkurt", *coo börüsü* "savaş kurdu" vs. gibi diğer sıfatları da vardır. Ancak bu sıfatlar Manas'ın yanı sıra diğer kahramanlar için de kullanılır. Sadece *ayköl* sıfatı, yukarıda belirttiğimiz gibi, destanda Manas'ın özelliği, lâkabı olarak kullanılır.

Ömüralı Uulu, *Manas* destanının büyüklüğünü, destandaki olayların sanatsal özelliklerini, herhangi bir Manasçı bu olaylardan birisini anlatmaya başladığında kolay kolay o olayı ve olaydaki kişilerin kahramanlıklarını anlatıp bitiremediğini, dolayısıyla sınırsızlığını doğrudan Manas'ın bu *ayköllük* sıfatına bağlamaktadır. Ona göre Manas, *ayköl* sıfatına sahip olduğu için bu kadar olay onun etrafında gelişmekte, bu kadar kahraman ona gelip sığınmakta, hatta düşmanları bile henüz Manas doğmadan önce onun sıfatında birisinin dünyaya geleceğinden endişelenmekte, adeta dünyalar onun etrafında dönmektedir. O, duruşuyla güven vermekte, işaretiyle iş bitirmektedir. Manas *ayköl* olduğu için sadece Kırgız boyları değil tüm Türk boyları onun bayrağı altında birleşebilmektedir. Manas'ın *ayköllük* sıfatı bütün bunları kapsayan, gerçekleştiren, kaynaştıran, yoğuran temel özelliktir. Burada insanlığın dışında bir kutsal güç, sır vardır (Ömüralı Uulu 1995: 74).

Manas'ın dünyaları barındıran bu genişliği, *ayköl*'lüğü destanda:

..Kan Manas cayı bir bölök	Han Manas'ın görünümü bambaşka
Kabağı biyik zaarı küç	Bakışı sert, tesiri güçlü
Katılğandı kılat tüz.	Karşısına çıkarı yapar dümdüz.
Telegeyi teñ ele,	Dört dörtlük idi
İçin karap oltursa	İçine bir bakarsan
Cer cüzünön keñ ele	Dünyadan geniş idi.
Arstan sinduu aykölüñ..	Aslan gibi <i>aykölüñ</i> .. (Karalayev 2010: II, 67)

şeklinde birkaç defa vurgulanır. Manas'ın *ayköllüğü*nden bahsederken Manasçılar onun özellikle iyi ve kötü, zengin ve fakir, dost ve düşman, akraba ve diğerleri diye ayırt etmeden herkese kucak açmasını, atsız gelene at veren, evsiz gelene ev veren, kıyafetsiz gelene kıyafet veren cömertliğini öne çıkarırlar. Destanda Manas'ın kimseden herhangi bir karşılık beklemeden yaptığı bu cömertliği, bazen kendine büyük zararlar gelmesine sebep olur. Ancak o, bu tavrından vazgeçmez. Kötülüğü iyiliğiyle yener. Ömüralı Uulu, Manas'ın bu tavrını (*ayköl*'lüğünü) tanrısal bir vasıf olarak nitelendirir ve suya benzetir. Ona göre eskiden beri ozanların hayranlıkla anlattıkları su, her şeyden nazik, yumuşak olmasına rağmen hiçbir şeyden tiksinden, temiz ya da kirli olmasına bakmaksızın akması, herkese ulaşabilmesi,

çamuru, pisliliği dibine çökertip temiz kısmını yukarıda tutması, sürekliliği, damlasıyla taşı delmesi, eğer sel taşkınuna dönüşürse hiç bir gücün onu durduraması, muhtemelen *ayköl*'lüğün ta kendisidir (1995: 73-78).

Destanda Manas'ın herhangi bir yapay davranışı yoktur. Her şeyi doğaldır. Bazen sinirlendiği zaman kolay kolay sinirlerine hâkim olamayan deliliği de vardır. Bununla birlikte düşmanın binlerce askeri kendisine doğru gelirken "Birkaç gündür uyumadım" diyerek atından inip derin uykuya dalıverdiren umursamazlığı, Almambet'in Çinlileri uzun uzun anlatması üzerine heveslenerek durduğu yerden herhangi bir ön hazırlık yapmadan, silahsız, zırhsız, hatta savaş atına bile binmeden zayıf bir atla öncü birlik olarak Almambet ile birlikte Çin'e giden çılgınlığı da vardır. Ayrıca bu olayda Almambet, Manas'ın zırhsız, silahsız, zayıf bir atla öncü birlik olarak Çin'e gitmesinin sakıncalı olduğunu söyleyerek onu o andaki düşüncesinden vazgeçirmeye çalışınca Manas'ın Almambet'e verdiği cevabı şöyledir:

.. Kuduret acal salabi,	..Kudret (tanrı) ecel gönderir mi,
Kuduret salgan acaldan	Kudretin ecelinden
Kuu Koñurbay dacaaldan	Kurnaz Koñurbay ejderhadan
Kula at ayırıp kalabi?	Kula at mı beni kurtarır?
Aldam acal salabi,	Allah'ım ecel gönderir mi,
Aldam salgan acaldan	Allah'tan gelen ecelden
Ancının kanı dacaaldan	Ancı'nın hanı ejderhadan
Almambet ayırıp kalabi?	Almambet mi beni kurtarır?
Cazuudan artık can ölböyt,	Kaderinin dışında kimse ölmez.
Taktıda çatıp kan ölböyt,	Han da tahtında yatarak ölmez.
Acal calgız ayda ölböyt.	Ecel tektir, her zaman gelmez.
Acal berse kuduret	Kudret ecel verirse,
Asmandan bulut minse da	Gökteki bulutu binsen de
Oçogor ogu çetpeybi,	Tüfeğin oku ulaşmaz mı?
Maa okşogon oyonuñ	Benim gibi yiğidin
O düynö cayga ketpeybi..	Öteki dünyaya gitmez mi?.. (Orozbekov 1982: IV, 213).

Görüldüğü üzere Manas'ın bu tavrı, önünde düşman tehlikesi olsa bile buna aldırılmayıp tanrının iradesine göre hareket eden, kendini tamamen hayatın akışına bırakan, içindeki duygularına, yani doğasına uygun davranan bir tavidir. Dolayısıyla Manas, özüyle, sözüyle, hareketleriyle, halkıyla, dünyayla bütünleşmiş bir kahramandır. Bazı araştırmacılar, Manas'ın *ayköllük* sıfatının esasını onun bu doğallığına dayandırır. Çünkü *ayköllük* anlayışı, kalbi sakin, kendiyi meşgul, dünyaya müdahale etmez, hiçbir şeyin doğasına karışmaz, zorla müdahalede bulunmaz, bozmaz, sadece ona riayet ederek yaşamaktır. Bu yaklaşım, özü görebilen, her şeyin hayat akışına (yoluna) saygı duyan, dolayısıyla hep aşağıda olan ancak yüksekliği buna dayanan hayat tarzıdır (Nazarov 2006: 39).

Manasçılar destandaki ana olaylardan olan *Kökötöy'ün Yoğ Aşı*'nda düzenlenen mızraklaşma müsabakasındaki Manas'ın tavrını da onun gerçek *ayköllük* sıfatına bağlıyorlar. Bu müsabakada Çinlilerin başkomutanı Koñurbay ile Manas teke tek

mızraklaşır. Mızraklaşma esnasında Koñurbay yaralanarak atından düşer. Manas ise, o dönemin koşullarına uygun olarak Koñurbay'ın Algara adlı meşhur savaş atına el koyar. Ancak Koñurbay yaralı olmasına rağmen Manas'ın önüne eğilerek Algara atını geri ister. Almambet o atı Koñurbay'a geri vermemesi gerektiğini söylese de Manas buna kulak asmadan "bu da bir milletin kahramanı, atsız bırakmayım" diye Algara'yı sahibine geri verir. Ancak destanın daha sonraki gelişen olaylarında Algara at Koñurbay'ı birkaç kez ölümden kurtarır ve hatta Manas'ın zehirli mızrakla yaralanarak ölmesine bile neden olur (Karalayev 2010: I). Kahraman Manas'ın geleni geri çevirmeme, her isteğini yerine getirme, dolayısıyla onlara çok değer verme özelliğini Çinli prens Almambet'in Talas'a gelme olayında da açık görmek mümkündür.

S. Orozbekov'un varyantına göre Almambet, köken itibariyle Çin'in önemli beylerinden Sooronduk'un oğludur. Büyüyünce babasının görevini devralarak adaletli bir şekilde halkını yönetmeye başlar. Ancak zamanla Çin'in mevcut hükümdarı Esen Han ve onun çevresindekilerin adaletsizliklerine, kişiyi kurban kesen bazı örf ve adetlerine daha fazla dayanamayıp onlara karşı mücadele eder. Babası bile Almambet'in bu mücadelesini doğru bulmaz. Bu nedenle tek başına onlarla baş edemeyeceğini anlayınca Çin'den ayrılmak zorunda kalır. Almambet Tanrı Dağları'nın civarlarına geldiğinde daha önce tanışmış olan ve kendisinden İslam dini hakkında bilgi alan Kazak boyunun beyi Kökçö'nün yanına gelir. Ancak Almambet Kökçö'nün yanında uzun süre kalmasına rağmen ondan hak ettiği saygı ve değeri göremez. Kökçö'nün çevresindekiler tarafından çeşitli iftiralara maruz kalan Almambet, oradan ayrılarak daha önce şöhretini duyduğu Manas'a doğru yol alır. Bu esnada Manas da rüya görür ve bu rüyasını Almambet'in geleceğiyle ilişkilendirir. Bir müddet sonra Manas kırk yiğidiyle Sarı-Özön bölgesinde aç ve üzgün halde gelmekte olan Almambet'i karşılar. Manas, Almambetle tanıştıktan sonra onun itibarına yakışır büyük bir şölen düzenler. Ayrıca nereye gideceksen de kendinle götür, sana lâzım olur diye kendisinin bindiği yegâne savaş atı Akkula başta olmak üzere on sekiz atı (tulpar), kendisine ait tüm zırh ve silahlarını Almambet'e armağan eder. Buna tanık olanlar "Nasıl olur da kendi savaş atını ve kendine ait özel zırh ve silahlarını yersiz yurtsuz dolaşan bir Çinliye armağan eder?" diye Manas'ın bu cömertliğini beğenmezler. Ancak Almambet, Manas'la tanıştıktan sonra onun her hareketinin, duruşunun, davranışının, konuşmasının samimiyetine inanır ve yeminli kardeşi olarak Talas'ta, yani Kırgızların içinde kalmaya karar verir ve hayatı boyunca hep Manas'ın yanında en yakın arkadaşı, yardımcısı ve akıl danışmanı olarak yer alır. (bk. Orozbekov 1979: II).

Kanaatimizce, burada Manas'ın yeminli kardeşi olması için Almambet'i ikna eden birçok etmen vardır. Destanda Almambet pek çok vasfa sahip üstün yetenekli bir kahramandır. İsteddiği zaman ya da taşıyla yağmur yağdıran *çayçı* "büyücü", zifirî karanlıkta oku iğnenin deliğine isabet ettiren keskin nişancı, sefere çıktığında üç yüz bin askerli Türk ordusunu tek kelimeyle kusursuz yöneten ve her sorunun üstesinden

gelebilen büyük komutandır. Ayrıca onun diğer önemli bir özelliği de, çok büyük *sınçı* “kâhin-eleştirci” olmasıdır. O, bir insanı ya da bir atı değerlendirdiğinde âdeta içini okuyormuşçasına onun tüm özelliğini ayrıntılarına kadar anlatır ve sonrasında da hep haklı çıkar. Almambet’in Manasla yeminli kardeş olmasına sebep olan en büyük etmen, onun Manas’taki en önemli özellik olan *ayköl*’lüğü görebilmesidir. Destanın ana bölümlerinden olan “Büyük Sefer” olayındaki Almambet’in rolü de bununla ilişkilidir. Bu olayda tüm Türk boylarını bir bayrak altına toplayıp üç yüz bin askerden oluşan büyük ordu teşkil eden Manas, Çin’e doğru büyük sefere çıkar. Ordusunun başkomutanlığına da Almambet’i tayin eder. Almambet, kendisinin doğup büyüdüğü yer olan Çin’in fethi için düzenlenen bu seferde görevini layıkıyla yerine getirir ve Çin’in Çet Beecin şehrinin ele geçirilmesinde önemli roller üstlenir. Çinliler Almambet’i casus olarak suçlasalar da Almambet kendisinin doğru yolda olduğundan en ufak bir şüphe duymaz. Hatta Çin’e sefere çıkmadan önce Manas’a Çin’in çok tehlikeli ve gizemli bir ülke olduğunu, oraya gidenin sağ olarak geri dönmemesinin mümkün olmadığını söyler. Ancak Manas’ın kararlılığını görünce ona yardımcı olabilmek için canı pahasına önemli görev ve sorumluluklar alır. Almambet’in bu davranışı, onun Manas’a çok derinden bağlılığının, kendi ülkesini Manas için feda edebileceğinin, hatta ona layık gördüğünün, onun adaletine, mertliğine, merhametine güvendiğinin işaretidir. İşte Manas’ı Manas yapan da bu güvendir. Destandaki *Coonu saysa kim sayat, önçöy çoro şer sayat, atı kalgan Manaska* “Düşmanı kim mızraklar, hep aslan yiğitleri mızraklar, şöhreti de Manas’a kalır” (Karalayevev 2010: 567) ifadesinin kaynağı da Manas’ın bu özelliğiyle ilişkilidir.

Manas, kendisi öne çıkmak için çabalamaz, ancak hep öndedir. Yükseklerle ulaşmak için çırpınmaz, ancak herkes onu hep yüksekte görür. Herkesi kendine katmak için uğraşmaz, ancak herkes kendisi gelip ona sığınır, onun yanında kendini güvende hisseder, ona hizmet etmek ister. İşte Manas’ın bütün bu özelliklerinin genel adı *ayköl*’lüktür. Kendilerini yere göğe sığmayan ejderha olarak bilen Çinliler Manas’ın dünyaları sığdıran o genişliğinin, o *ayköl*’lüğünün yanında ezilir. Çünkü onun bu özelliği, normal insanların yaşam ve düşünce sınırlarının çok ötesinde tanrısal bir özelliktir.

4. AYKÖL KELİMESİNDEN AYKÖLİZM KAVRAMINA KARAKTER TEŞKİLİ

Yukarıda belirtildiği üzere Kırgız sözlü edebiyatı ürünleri olan destanlarda *ayköl* sıfatı Manas’ın dışında hiç bir kahramana layık görülmemiştir. Ancak bu durum Manas’tan başka kahramanlarda hiç “ayköllük” vasıf yoktur anlamına gelmemelidir. Çünkü *Manas* destanı aynı zamanda sonraki dönemlerde ortaya çıkmış diğer pek çok destanın ilham kaynağı olmuştur. Bu tür destanların bazılarında başkahraman doğrudan Manas’ı örnek alır, onun gibi dört dörtlük bir kahraman olmaya çalışır. Örneğin, *Er Tabıldı* destanında destanın başkişisi Tabıldı savaşa girdiğinde Manas’ın ismini anarak ruhunun kendisini koruyup kollamasını ister. Düşmanlarına karşı akıllı,

cesur, hoşgörülü, cömert, soğukkanlı ve açık yürekli tutumuyla adeta Manas'ı andırır. Kırgız destanlarındaki Manas'tan esinlenen bu tür karakterler bazı Kırgız romanlarında da görülür. Söz gelişi, Tölögön Kasımbekov'un *Kırılan Kılıç* romanındaki Beknazar Baatır'ın duruşu, Asanbek Stamov'un *Han Teyiş* romanındaki Çaa Bey'in bozguna uğrayan halkı bir bayrak altına toplama çabaları, Tügölbay Sıdıkbekov'un *Mavi Sancak* romanındaki Er-Kişi'nin karakteri vd. gibi karakterler Manas'ın "ayköllük" vasfını hatırlatır. Bunun sebebini, "Manas" destanının yalnız diğer destancıların, ozan, şairlerin değil modern yazarların da beslendiği temel değer olmasıyla ilişkilendirmek mümkündür.

Bir anlatının temel unsuru olan karakterlerin taşıdığı anlamsal boyut yazarın hayalinin yansıması ve reel dünyadaki yerine göre değişiklik gösterir. Manas'ın söylencelerden anlatı dünyasına yansımaları da bazı Kırgız yazarların dünyasında gerçeklikle bağını yitirmeden farklı karakterlerde yansımalarını bulmuştur. Kırgız edebiyatının önde gelen yazarı Cengiz Aytmatov'un mitlerden, söylencelerden, destanlardan esinlenerek kaleme aldığı eserlerinde de Manas'ın yukarıda sözü edilen "ayköllük" özelliğinden yararlandığı ya da ilham aldığı söylenebilir.

Karakterlerin taşıdığı özellik ile anlatıdan terim boyutuna taşındığı en güçlü şekilde daha önce Rus edebiyatında görülmüştü. Romandan literatüre giren "oblomovculuk" kavramı bir roman karakterinin temsil ettiği anlam itibarıyla Rus yazar Gonçarov'un 1989'da yazdığı *Oblomov* adlı romanının başkahramanının adıdır. Oblomov; tembel, hiçbir şey üretmeyen, her şeyi boş veren, hazırcı, bezgin, kötümser bir karakterdir. Oblomov, sürekli kararlar alır, ancak kararlarının uygulamak için kılını bile kıpırdatmaz. Bu romandaki roman karakterinden yola çıkarak yukarıdaki özelliklere sahip kişiler için "oblomovculuk" tabiri kullanılır. Oblomovculuk psikolojik bir hastalık düzeyinde de değerlendirilir. Ayrıca günümüzde Rus yazar Dobrolyubov tarafından kaleme alınan *Oblomovluk Nedir* (2011) adlı kitabın bulunması bu karakterin nasıl terimleştiğini gösterir.

Türk dünyasının önemli yazarlarından Cengiz Aytmatov'un kendi kökleri/geçmişi ile bağlantısını yitiren akli referansını kaybeden karakterler için kullanılan "mankurt" kavramı da üzerine yüklenen anlam ilgisiyle terimselleşmiştir. Yine Kırgız edebiyatından örnek verecek olursak "Manas" destanından literatüre geçen ve kendi halkına ihanet eden kişiler için kullanılan "közkamanlık" terimi de "mankurt" kavramı kadar olmasa da kullanım alanı bulmuştur.

Türk edebiyatında oldukça yaygın olarak kullanılan yukarıdaki üç kavramın yanında *ayköl* kavramı da "ayköllük" ya da "aykölizm" terimi şeklinde kullanılabilir. Manas destanına ruhunu veren Manas Ata'nın karakter özelliklerinin özellikle Kırgız yazarlar için esin kaynağı olduğu aşikârdır. Bu yazarların başında Cengiz Aytmatov gelir. "Mankurtizm" kavramını literatüre sokan Aytmatov anlatılarında ülkü değerinde yer verdiği bazı karakterler Manas'ın kısmen de olsa "ayköllük" özelliklerinin

taşıyıcısı olarak görülür. Bu doğrultuda Cengiz Aytmatov'un *Gün Olur Asra Bedel* romanında yer alan Yedigey karakteri üzerinde çözümleme yapılacaktır.

5. AYTMATOV'UN "GÜN OLUR ASRA BEDEL" ROMANINDA AYKÖLLÜK/AYKÖLİZM VE "AYKÖL" KARAKTER YEDİGEY

Aytmatov anlatılarında kısmen de olsa "ayköllük" özelliği taşıyan karakterlerin başında *Gün Olur Asra Bedel* romanının başkişisi Yedigey gelir. Manas Ata'nın ruhsal özelliğinin görüldüğü Yedigey çağının Dede Korkut'u gibidir. Ayköllük kavramının "iyi kalpli, adaletli, eli açık, cömert, yardım sever" anlamlarının taşıyıcısı olan Yedigey, mankurt karakter Sabitcan'ın karşısında ülküsel değerlerde yer alır. Yedigey, geleneğine bağlı, toprağının sesi, halkının dolayımlayıcısı konumundadır. Babasının ölümü üzerine Boranlı'ya dönen Sabitcan ise kendilik değerlerinden habersiz, kendi halkının geleneklerinden kopuk yaşayan bir mankurttur.

Genel anlamda anlatı kahramanları ülkü ve karşıt değer olarak iki düzlemde karşıtlık üzerine kuruludur. Korkmaz, ters yöndeki bu güçleri, "iki ezeli ve ebedî karşıtlık" (Korkmaz 2002: 272) olarak niteler. Birçok anlatı da bu karşıtlık üzerine inşa edilir. Kırgızların dünyaca ünlü destanı Manas'a bakıldığında nasıl ki Kırgızların kahramanı Manas Ata ülküsel değerleriyle ele alınıyorsa yine aynı standadaki Kalmuk ve Çinliler kötücül yönleriyle ele alınır. Destandan romana yansıyan anlatı düzleminde de yapısal ve şekilsel farklılıklara rağmen kahramanların ele alınış şekli temel düzlemde çok ayrı değildir. Bu bağlamda kutsal değerlere sahip çıkması gelenek ve göreneklerde söz sahibi olması adaletli dürüst ve iyi kalpli özellikleriyle tasavvur edilen Yedigey'de Manas'ın bazı ayköllük özelliklerinin görüldüğü söylenebilir.

Yakın arkadaşı Kazangap'ın ölümü üzerine başlayan *Gün Olur Asra Bedel* romanını Yedigey eksenli değerlendirildiğinde Manas'ın ruhunun Aytmatov'un dünyasında yeniden hayat bulduğu düşünülebilir. Kazangap'ın ölümü sonrası defin işlerini üzerine alan Yedigey, Kazangap'ın sözde okumuş oğlu Sabitcan'ın geleneklerden uzak yozlaşmış kişiliği ve merasim işlerine karşı takındığı alaycı tavrı sonucunda Sabitcan'a ve köy halkına milli bilinci yeniden anımsatma yoluna gider. Sovyet rejiminin yaratmak istediği mankurt tipinin temsili olan Sabitcan "insan ölü, hemen gömülür, bekletilmemeli" (s. 32) söylemiyle babasının naaşına Kırgızların geleneksel ölüm adetlerini hiçe sayan bir anlayışla yaklaşır. Bu bağlamda Sabitcan "çağdaş mankurt kimliği ile tipik bir öteki örneğidir" (Korkmaz 2004: 21) Ona karşın Yedigey, "bırakın boş lafları, ne biçim yiğitlersiniz siz! Böyle bir adamı atalarının yattığı yer olan Ana-Beyit'ten başka bir yere gömemeyiz." (s. 30) Diyerek Ana-Beyit mezarlığının kutsiyetine dikkati çeker. Gençlerdeki bu umursamaz tavır yazarın özellikle üzerinde durduğu eleştirilerden biridir.

Tek başına gecedan ölüyü yıkayıp hazırlayan Yedigey tüm olumsuzluklara rağmen Ana-Beyit'e karşı yola çıkar. Ancak mezarlığın Sovyetler tarafından çitlerle çevrildiğini görür. Bu çit simgesel düzlemde Türk dünyasını "kolonyal" (Ağır 2003:

14) sistem içine hapsedme amacı güden Sovyetlerin politikasını da gösterir. Romanın bir diğer önemli mankurt tipi olan mezarın Kırgız bekçisi Tansıkbayev ise Yedigey'in Kırgızca konuşmak istemesine rağmen Rusça konuşması ötekileştirmenin trajik boyutunu gözler önüne serer. Ana-beyit mezarlığı Yedigey için Kırgız kimliğinin ve gelecek tasavvurunun, milli değerlerin barınağı iken çitlerle çevrilmesi ontolojik olarak Kırgız halkının yaşadığı yıkım sürecini gösterir. *"Önce Sabitcan'ın sonra da Tansıkbayev'in Ana-Beyit mezarlığına karşı soğuk tutumları karşısında, Yedigey tam anlamıyla bir kırılma yaşar. İşte bu kırılma kendi dili, tarihi ve yeri üzerinden kurduğu hakikat, düzen ve gerçekliklerin uyuşmasından kaynaklanır."* (Ağır 2013: 13) Aytmatov'un romanın içine hikâye ederek anlattığı Nayman Ana efsanesinde, Sabitcan ve efsanede annesini öldüren Colaman, içi boşaltılmış bir kukla haline getirilerek Sovyet rejiminin yaratmak istediği mankurt tipinin görüngüleri olarak aynı düzlemde işlenir. Bütün bu mankurt karakterlerin karşısında ülkü değerlerde yer alan Yedigey çağının bilicisi, halkının dolayımlayıcısı, köyünün aksakalı/yol göstericisi olarak karşı düzleme konumlandırılır.

Kırgızlar için ekmek su ne ise "Manas" destanı ve manasçılık geleneği de odur ve bu bir yaşam şeklidir. Manasçılar tarafından ezbere okunan bu destan, Kırgız halkının Antheus toprağı gibi yeniden dirilişin içinde barındıran bir kıvılcımdır. Küçük yaştan itibaren Manas'ın hikâyeleriyle büyüyen diğer Kırgız çocukları gibi Aytmatov da Manas'ın hikâyelerinden etkilenmiş hatta *Gün olur Asra Bedel* romanında ortaya koyduğu mankurt kavramını "Manas" destanından alarak kavramlaştırmıştır. Bir röportajında doğduğu köy Şeker'e doğru yolda birkaç kez yolculuk yaptığını ifade eden Aytmatov, bir yolculukları esnasında yanlarındaki sanatçı Mirzabay'ın Manas dağı geride bıraktıkları esnada şu dizeleri söylediğini aktarır;

*Gözlerimde görünmez oldu Aladağ,
Mavi karla saf suyun buharıyla kaplı Aladağ,
Gözlerime görünmez oldu Manas,
Elveda, mavi karla kaplı Aladağ,
Evlatlarının muzaffer olması için dua et,
Elveda atalarımızın dağı Manas,
Ayna gibi gözlerimde sizi taşıyacağım,
Mavi karla, saf suyun buharıyla kaplı Aladağ,
Ve atalarımızın karla kaplı dağı Manas... (Söylemez 2002: 119)*

Yukarıdaki dizelerin de gösterdiği gibi kutsiyet atfedilen Manas'ın sosyal hayatın içine yansıdığı gibi anlatıların içinde de vücut bulduğu görülür. Her yazar eserlerine yaşadığı çağın ruhunu yansıtır. Aytmatov da çocukluğunun kahramanı Manas'ı özellikle "ayköllük" özelliğiyle yansıttığı bir şekilde ele almış, Yedigey karakterinin kahramanca direnişinde ve milli değerlere sahip çıkışında onu yaşatmıştır.

SONUÇ

Çalışmamızın sonucunda Kırgızcadaki *ayköl* kavramının kökeni, kavramsal tanımı ve Kırgız edebiyatına yansımalarıyla ilgili özetle şunlar söylenebilir:

- *Ayköl* kelimesi Kırgızcanın kendi iç kaynaklarına dayalı kelime yapımı yöntemiyle *ay* ve *köl* "göl" kelimelerinin birleşimi sonucu meydana gelmiştir. Ancak bu kelimeleri birleştiren neden, onların eski Türk mitolojik düşüncesinden kalıplaşan sembolik anlamlarıdır. Dolayısıyla bu kavram, âdeta *Ay*'ın birleştirici, büyük, geniş, güçlü eril kudretiyle *Göl*'ün derinliği, bolluğu, bereketliliği, zenginliği ve bilgeliğinin bütünleşmesi sonucu ortaya çıkan tanrısal bir gücün tanımıdır.

- *Ayköl* kelimesinin yüzyıllar öncesinde adı belirsiz bir Manasçı tarafından özellikle *Manas* destanının başkahramanı *Manas* için yaratılmış özel bir kavram olma ihtimâli yüksektir. Zamanla bu kavram diğer Manasçılar tarafından da benimsenerek anlamı daha da genişlemiş ve derinleşmiştir.

- *Manasla* birlikte bu kavram Kırgızların diline yerleşmiş, edebiyatına, inancına, dünya anlayışına ve yaşam tarzına da yansımıştır.

- *Ayköl* kavramının kavramsal alanı, *Manas* destanında çok geniştir. Yalnız *Manas*'ın tüm kahramanlık özelliklerini kapsamakla kalmayıp onun bütün bu özelliklerine tanrısal anlamlar yüklemektedir.

- *Manas*'ın "ayköllük" karakteri *Manas* destanından ilham alan Kırgız yazarlarının eserlerine kısmen de olsa yansımıştır. Bu eserlerden biri de Cengiz Aytmatov'un *Gün Olur Asra Bedel* romanıdır. Romanın başkişisi olan *Yedigey*'in bazı özellikleri, üstlendiği görev ve aldığı sorumluluklar, taşıdığı ülkü değerleri ancak kahraman *Manas* gibi *ayköl* insanlarda bulunan özelliklerdir.

- Kanaatimizce, dünya litarütürüne yine *Manas* destanından alınarak giren "mankurt" kavramının karşısında yer alacak *ayköl* kavramı, birçok anlatının karşıt değerlerin karşısında ülkü değerlerde konumlandırılacaktır. Mankurt kavramının evrenseli yakaladığı gibi *ayköl* kavramı da işlendikçe edebiyat litarütüründe ses getirebilecektir.

KAYNAKÇA

ABRAMZON, Saul Mendeleyeviç (1999), *Kırgız cana Kırgızistan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter*. Bişkek.

AÇIR, Ahmet (2013), "Cengiz Aytmatov'un *Gün Olur Asra Bedel*'inde Kimlik Oluşturma Süreçleri", *Bilig*, Bahar, Sayı 65, Ankara, s. 1-22.

AKMATALİYEV, Abdıldacan ed. (2011), *Kırgız Tilinin Sözdüğü*, I-II Cilt, Bişkek.

AKSAN, Doğan (1999), *Anlambilim*, Ankara: Engin Yayınları.

- AYTMATOV, Cengiz (2013), *Gün Olur Asra Bedel*, (Çev. Refik Özdek), Ankara: Ötüken Yayınları.
- DOBROLRUYOV, Nikolay Aleksandroviç (2011), *Oblomovluk Nedir?*, (Çev. Mazlum Beyhan), İstanbul: Evrensel Basım Yayınları.
- CUSUPBEKOV, Asanbay (1982), *Ceñicok*, Frunze.
- ELİADE, Mircea (2003), *Dinler Tarihine Giriş*, 193 Antropoloji, Arkeoloji, Mitoloji Dizisi: 17, İstanbul: Kavalcı Yayınları.
- KARALAYEV, Sayakbay (2010), *Manas*, Bişkek.
- KARIPKULOV, Amanbek ed. (1995), *Manas Ensiklopediya*, C. I-II, Bişkek.
- KAŞGARLI, Mahmut (2015), *Divânu Lûgati't-Türk*, (Aktaranlar: Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Ramazan (2008), *Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- KORKMAZ, Ramazan (2002), "Romanda Dramatik Aksiyonu Sağlayan Değerlerin Görüntü Seviyeleri Üzerine Bazı Öneriler". *Scholarly Dept and Accuracy*, s. 271-281.
- MAMAY, Cusup (2004), *Manas*, Bişkek.
- MUKAMBAYEV, Ceenbay (2009), *Kırgız Tilinin Diyalektolojik Sözdüğü*, Bişkek.
- NAZAROV, Alişer (2006), *Kırgızistan'daki Teñirçilik Anlayışının Felsefi Temeli*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Felsefe Ve Din Bilimleri (Din Felsefesi) Ana Bilim Dalı, Ankara.
- OROZBAKOV, Sagımbay (1978, 1979, 1981, 1982), *Manas*, C. I-IV, Frunze.
- ÖGEL, Bahaeddin (1995), *Türk Mitolojisi*, C. I-II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖMÜRALLİ UULU, Çoyun (1995), *Teñirçilik*, Bişkek.
- ROUX, Jean-Paul (2011), *Eski Türk Mitolojisi*, Ankara: Bilgesu Yayınları.
- SOLTONOYEV, Belek (1993), *Kızıl Kırgız Tarihi I-II*, Bişkek.
- SÖYLEMEZ, Orhan (2002). *Cengiz Aytmatov Hayatı ve Eserleri Üzerine İncelemeler*, Ankara: Karam Yayınları.
- TEMİR, Ahmet (1986), *Moğolların Gizli Tarihi* (çeviri), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YUDAHİN, Konstantin Kuzmiç (1985), *Kirgizsko-Russkiy Slovar'*, C. I-II, Frunze.